

INTERNATIONALISERINGENS BETYDNING FOR DEN NATIONALE STRAFFERET*

AF PROFESSOR, LIC.JUR. VAGN GREVE

*National criminal law has always been influenced by other legal systems, foreign scholars, philosophers etc. Nowadays such adaptations and developments are not only taking place by free choice. More and more changes are forced upon the national systems from supranational and international bodies and courts. This means that the national legal system loses its coherency and legitimacy, and thus that our society becomes less of a Rechtsstaat. The often heard argument of necessity with regard to fighting international and cross-border crime is not convincing. The article argues for a turning back of the wheels.***

Internationaliseringens former

Strafferetten er traditionelt blevet opfattet som et af den suveræne, nationale statsmagts kerneområder og som sådant i hvert fald tilsyneladende nøje forbundet med dets "Blut und Erde". Med Esaias Tegnér må vi imidlertid sige, at "blott barbarit var en gång fosterländskt" eller med andre ord, at alene dét lever op til kravet om "Blut und Erde". Der har til alle tider været mangfoldige og stærke, grænsenebligerende påvirkninger af alle dele af kulturlivet, herunder af retskulturen.

Det var først i Oplysningstiden, at strafferetten blev frigjort for k i r k e n s d o m i n a n s . Den i mere end én forstand overstatslige kristendom personificeret af præsterne og de teologiske professorer blandede sig nidkært i store dele af retssystemet såvel på lovgivningsniveauet som med hensyn til konkrete sager. Det gjaldt både i tiden før og i tiden efter Reformationen. Derfor var store dele af staternes nationale strafferet lige så eller måske sågar mere internationaliserede end nutidens. Kirkens påvirkninger er i øvrigt ikke blot en del af den akademiske retshistorie; store dele af nutidens strafferetlige ideologi og regelværk forstås kun dårligt, hvis man ikke er opmærksom på deres dybe rødder i kristendommen og kirken.

Kernen i nutidens strafferet er – med alle de forbehold, som selvfølgelig må tages – skabt i 1800-tallet og siden videreudviklet. De nationale strafferetlige systemer var fra begyndelsen og er siden forblevet stærkt påvirket af u d e n l a n d s k e i d e o l o g i e r o g e r f a r i n g e r , også selv om den historiske skoles og

* Diskussionsoplæg på Universitetet i Bergen november 2009.

** Title in English: *National Criminal Law and Internationalization*. Original in Danish.

romantikernes selvforståelse var en anden. Først lagde Oplysningstidens tænkere grundlaget for gennemgribende ændringer af systemet. Senere kom jurister som Feuerbach og von Liszt, der påvirkede såvel teori som lovgivning i et stort antal lande. Landenes lovgivningsprocesser var – indtil for nylig – på ingen måde parochiale og narcissistiske. Tænk blot på, hvor meget komparativt materiale Thyréns og Torps forarbejder til straffelovsreformerne indeholdt; dét, de lagde frem, var langt bredere og dybere end det komparative, man finder i nutidens udredninger og betænkninger. Og selv om magthaverne i alle lande fra arilds tid har været meget bevidste om deres suverænitet, var og er denne selvbevidsthed på ingen måde udtryk for, at der ikke også eksisterede og eksisterer et særdeles levende politisk mellemstatsligt samarbejde, som også påvirker udformningen af de nationale straffelovgivninger. Man kan af lidt ældre eksempler nævne opiumkonventionen og konventionen mod hvid slavehandel.

Alle retssystemer er stærkt påvirkede af den økonomiske udvikling og af de skiftende samfunds- og menneskeopfattelser. Disse fælles strømninger findes på nogenlunde samme måde og tid i mange lande. Og de påvirker de enkelte landes kriminalpolitikker på nogenlunde samme måde, uanset hvordan regeringens politiske farve er og – hvad der burde synes endnu vanskeligere at forstå – uanset landets kriminalitetsniveau og -udvikling. I de seneste tiår har vi således set en lang række parallelle udviklinger i mange lande, som ellers på væsentlige punkter er ret forskellige. Tænk f.eks. på udviklingen i fangetal, principperne for strafudmåling, forkastelsen af behandlingsideologierne, den udvidede strafferetlige beskyttelse af arbejdsmiljøet og det fysiske miljø, nykriminaliseringerne af fredskrænkelser, den ubegrundelige forfølgelse af narkotikabrugere, legaliseringen af homoseksuelle forhold, den nypuritanske holdning til mangt og meget ikke mindst på det seksuelle område og med hensyn til rygning, indskrænkningerne af traditionelle frihedsrettigheder under henvisning til terrorismetrusler og andre ‘moralske panikker’, den udvidede hensyntagen til ofrenes ønsker og den kraftige udvidelse af politiets beføjelser. (Se nærmere min Får eller ulve).

Der foregår for tiden en privatisering af ordens- og sikkerhedsfunktionerne. Der er flere private vagter end statsansatte politifolk til at sørge for borgernes sikkerhed i mange lande, også i Danmark. I Sverige kan man se, hvordan vagtværn bevogter politistationerne. Privatiseringen foregår ikke blot nationalt; den næststørste hær under invasionen af Irak bestod af private vagtværnsfolk; der var på et tidspunkt 48 000 (Aas 2007 s. 142); andre siger 180 000 i Irak i 2007, d.v.s. mere end USAs 160 000 soldater (Politiken 22.11.2009). På samme måde er mange fængsler blevet privatiseret. Sikkerhedsfunktioner på gaden og i fængslerne bliver overtaget af multinationale virksomheder. Desuden skal mange af

aftalerne på grund af størrelsen i EU-udbud med specifikationer af opgaverne. Vi vil allerede derfor komme til at se en harmonisering af nogle væsentlige dele af strafferetten i videre forstand.

Det er åbenbart, at *globaliseringen* – hvordan man så vil definere dette uklare begreb – stiller nye krav til de strafferetlige systemer. (Se nærmere Katja Franko Aas: *Globalization & Crime*). Der kan f.eks. blive brug for nye interlegale regler, men man kan ikke slutte fra, at problemet er globalt, til, at loven skal være global. Man kan ikke engang slutte, at det vil være den mest hensigtsmæssige ordning.

Den nyeste globale udvikling, hvorefter en lang række emner ikke længere behandles som faglige problemer, men anskues som (rent) *politiske*, har haft som en følge, at magthaverne ikke længere interesserer sig synderligt for andre landes faktiske erfaringer, f.eks. om indretningen af hensigtsmæssige fængsler. De lader sig i stedet styre af politiske erfaringer, d.v.s. viden om, hvad der har kunnet tiltrække vælgere i andre lande. I centralforvaltningerne er cheferne økonomer og statskundskabsfolk, og “juristene føler seg som frustrerte agenter for politiske, økonomiske og andre faglige interesser” (Kr. Andenæs 2006 s. 597). Politiseringen har også ført til, at man ikke længere interesserer sig ret meget for den akademiske viden, som strafferetsfolk og kriminologer forsøger at tilføre debatten. Den nuværende justitsminister siger, at han er ligeglad med, hvad “de der flotte og fine kriminologer og professorer siger”, for han ved bedre (Dansk Politi 2008:10). (Smh. Kyvsgaard (Red.): *Hvad virker – hvad virker ikke? Kundskabsbaseret kriminalpolitik og praksis*, 2006). Derved har man samtidig på en række punkter frigjort sig fra strafferettens traditionelle værdigrundlag, herunder flere retstatsprincipper og det kriminalpolitiske grundprincip, at brug af straf kun kan forsvares, hvis det er det mindst indgribende af flere mulige, effektive indgreb. Og denne politisering er endnu kraftigere på det europæiske niveau end på det nationale (Nuotio 2004 s. 196).

Kriminaliseringer og straffesager er nu ikke længere først og fremmest instrumenter til kriminalitetsforebyggelse gennem almen- og individualprævention. De er primært politiske *kommunikationer*, som skal bringe nogle helt anderledes budskaber til vælgerne om politikernes styrke og om andre borgeres ringe menneskelige værd. Man gør personer med en anden etnicitet, en anden religion eller et andet særpræg til uværdige “andre”. Ikke mindst i en diskussion om strafferettens internationalisering er det væsentligt at erindre, at store dele af nutidens kriminalpolitiske debat har som udgangspunkt, at selv “ordinær” kriminalitet ikke blot og ikke især er et menneskeligt eller et internt nationalstatsproblem; kriminaliteten og reaktionerne mod den gøres til en del af “krigen mod fremmede”. Det være sig flygtninge, som søger at komme ind i landet, eller dele af den egne

befolkning, som magthaverne uddefinerer af fællesskabet. Den islamiske terrorist er i dag “a prototype of all that is inferior, irrational and alien” (Aas 2007 s. 84); men hvad endnu værre er: alle disse tilskrevne negative egenskaber overføres til store grupper, som ikke har noget som helst med terrorisme at gøre, men som har hudfarve, religion eller påklædning til fælles med prototypen. Justitsministeren sagde i tv-avisen, at et lovforslag om dommers påklædning i retten havde til formål “at forhindre dommeren i ved afsigelse af dommen at udbryde “Allah er stor”, eller under domsforhandlingen at kaste sig ned på et bedetæppe og bede” (Advokaten 2009:8 s. 18). Man nægter grupper af befolkningen fællesskabet, samtidig med at man bebrejder dem, at de ikke indgår i det. Straffesystemet skal ikke længere bruges mod en af vore egne, men mod en af “de andre”. Det bruges ikke som et middel til at integrere (‘resocialisere’), men som et middel til at segregere og ekskludere (klarest i udvisninger og fratagelser af statsborgerskab). Vi er således frysende langt fra det mål, som Kimmo Nuotio opridsede: “[T]he crucial ideological division is whether we really commit ourselves to the we-perspective and try to design criminal justice so that it respects as far as possible the fact that the offender also is part of the community” (2008 s. 501). Vi har fået en ‘fjendestrafret’ – en velegnet deskriptiv betegnelse, men samtidig en afskyvækkende normativ betegnelse (se bl.a. Günther Jakobs).

Som sagt, er det nye ikke, at udenlandske ideologier og retssystemer inspire- rer og præger vore retssystemer. Og dermed er harmoniseringer af strafferetten heller ikke nogen ny foreteelse. Det nye er derimod, at de nationale retssystemer, som vi kender dem, **f o r t r æ n g e s a f o g u n d e r o r d n e s** ikkenationale retssystemer. De vigtigste eksempler er

- det **m e n n e s k e r e t l i g e** system, som især på grund af den ekspansive fortolkningsform i den europæiske menneskeretsdomstols praksis stiller stadig større krav til de nationale retssystemer;

- det **e u - r e t l i g e** system, hvor der såvel på regelskabelsesniveau som på regelanvendelsesniveau foregår en stadig videre ensretning og en stadig øget flytning af normskabelse fra de tidligere suveræne medlemsstater til EU;

- de politiske, **f o l k e r e t l i g e** organer og instrumenter, f.eks. FN’s sikkerhedsråd og mangfoldige resolutioner m.m. i forskellige fora.

Det gælder for alle de overstatslige organer, at de er baseret på en opfat- telse af, at retsregler og retsanvendelse bør være ens i alle nationalstaterne. Lige **h e d s k r a v e t** er blevet det væsentlige. Den Europæiske Menneskeretsdomstol (EMD) anerkender ganske vist, at menneskeretskonventionen (EMRK) skal for- tolkes, således at medlemsstaterne får en ‘margin of appreciation’. EU har et ‘sub- sidiaritetssprincip’. I praksis – for både EMD og EF-Domstolen – er der næsten altid tale om en ganske anden virkelighed.

Subsidiaritetsprincippet nævnes altid, når der skal gennemføres nye EU-regler, men det har karakter af en tom gestus. Det gennemgående er, at Kommissionen i meget korte og meget generelle vendinger siger, at den har opdaget et eller andet problem, som kræver en koordineret indsats i EU. Den fortsætter, at forskelle i medlemslandenes lovgivning hindrer en koordineret indsats, en international retshåndhævelse og et retligt samarbejde, og at en harmonisering af landenes materielle strafferet og straffeprocess vil have en positiv virkning på håndhævelsen og samarbejdet. Disse intetsigende og uunderbyggede afvisninger bruges f.eks. også ved krav om harmonisering af strafferammer, selv om intet taler for, at de eksisterende forskelle på medlemsstaternes strafferammer har nogen som helst mærkbar virkning på retshåndhævelsens effektivitet og samarbejdet mellem staterne. Tværtimod er der en meget stor risiko for, at de stadig nye krav om højere strafferammer vil ødelægge sammenhængen i og effektiviteten af de nationale straffesystemer. Tænk blot på det absurde krav i KOM(2009)136 om 8 års fængsel i strafferammen for nogle former for medvirken til tiggeri.

Det betyder generelt, at den formelle lighed gennemføres og respekteres uden hensyn til, hvilke værdier som lægges på Prokrustes' seng. Man glemmer i denne forbindelse, at retssystemets primære opgave ikke er at skabe lighed, men at sørge for, at *d i s k r i m i n a t i o n e r n e* er velbegrundede. Dette vil givet ikke blive bedre under Lissabontraktaten, tværtimod; så kan man, så meget man vil, tale om, at der gælder en "strafrechtsspezifischer Schonungsgrundsatz" (Heger 2009 s. 409).

Konsekvensen af dette er blevet,

- at de rent nationalretlige systemer *f o r s v i n d e r* og i en overgangsperiode(?) erstattes af blandinger af nationalretlige og ikke nationalretlige systemer,
- at de nye blandede overgangssystemer er og forbliver *s k i z o f r e n e*, fordi deres nationalretlige dele i vidt omfang er baseret på et andet værdigrundlag end deres overnationale dele,
- og at de nationalretlige legitime systemer fortrænges af blandingssystemer, hvor dele (de overnationale) ikke har en retstatslig *l e g i t i m i t e t*.

De nationalretlige systemers forsvinden

Det er åbenbart, at de klassiske nationalretlige systemer ikke længere eksisterer. Man hører af og til diskussioner om, hvor stor del af retssystemet der (fortsat/ endnu) er nationalretligt. En medarbejder ved Bundestag har for nylig analyseret nyere tysk lovgivning og er kommet frem til, at hele 80 % af den er baseret på unionsretlige krav, og at dette ikke blot gælder på det erhvervsregulerende område (Hoppe 2009). Selv om denne procent endnu ikke kan overføres til al gældende ret – som fortsat indeholder meget ældre stof – må det give anledning til princi-

pielle overvejelser.

Denne udvikling rejser naturligvis spørgsmålet, hvad der karakteriserer de områder, som (f o r t s a t / e n d n u) er overladt til n a t i o n a l r e g u l e r i n g .

Er det de særligt kulturbårne og/eller de særligt k u l t u r b æ r e n d e ?

Er det de uinteressante og l i g e g y l d i g e ?

Er det ganske t i l f æ l d i g t – forstået på den måde, at ingen politiker eller administrator tilfældigvis endnu har fundet det opportunt at røre ved det pågældende område?

Når jeg i tanken forestiller mig en liste over de områder, som fortsat er nationalt regulerede, bliver det for mig et valg mellem begrundelse # 2: det bevarede er de ligegyldige og # 3: det er helt tilfældigt, at ikke også de er blevet inddraget i den eksterne regulering. Derimod ser jeg næsten ingen respekt og forståelse for de nationale retskulturer (# 1).

Værdigrundlaget for de overnationale og de nationalretlige dele

Den retstatslige strafferet og m e n n e s k e r e t t e n har begge rod i Oplysningstiden og dennes menneske- og samfundssyn. Det er derfor ikke underligt, at de fundamentale principper i de to discipliner har stor indbyrdes lighed. Der er i begge tale om, at statsmagten skal begrænses for at sikre borgernes frihed. Der er dog sket en udvikling inden for menneskeretten, som skaber problemer – både for menneskeretten og for de øvrige juridiske discipliner.

Det klassiske nationalretlige system var i vore lande i god overensstemmelse med retstatens grundprincipper. De krævede og kræver en parlamentarisk legitimitet for straffebestemmelserne. *Nulla poena sine lege parlamentaria*. De krævede og kræver, at straf kun pålægges af en domstol, ikke af administrative organer. De indeholdt og indeholder fundamentale materielle og processuelle krav eksempelvis om skyld som betingelse for at straffe og om anklagemyndighedens objektivitet.

Det menneskeretlige system – og i denne forbindelse tænkes alene på det europæiske, fordi dette klart har den største indflydelse – er baseret på og begrundet i en naturretslignende tankegang, hvorefter EMD kan udlede detaljerede forholdsnormer fra nogle generelle bestemmelser. Argumentationen har klare paralleller hos de gamle naturretlige tænkere, der af deres selvvalgte grundsætninger eksempelvis udledte, at det var krænkelse af den eviggyldige ret at gå ind ad en dør uden opfordring, at besværliggøre rejser og at have stive halsbind i soldateruniformer (Ross 1953 s. 329 n. 4). Hvad værst er: EMD har også tiltaget sig denne magt på nogle områder uden hensyn til, at konventionen ikke skulle regulere disse, og dermed uden hensyn til, om den (EMD) har legitimitet til regelskabelse. "Die Unterschiede zur strafrechtlichen Auslegungslern konnten nicht größer sein" (Jung 2006 s. 46).

I modsætning til menneskeretten, der er baseret på et værdisystem, som er stærkt overlappende med det strafferetlige, er det *e u - r e t l i g e* retssystem baseret på *ø k o n o m i e n s p r i m a t*. Det er *law & economics* gået grassat. De alt afgørende hensyn er varenes, pengenes og arbejdskraftens frie bevægelighed. Og disse hensyn tillægges vægt ud i det ekstreme; selv den mest søgte påstand om en teoretisk mulighed for at påvirke disse grundværdier er et argument af største vigtighed, som sjældent afvises. (Jeg siger naturligvis ikke, at de aldrig afvises. Men man føler til tider, at domstolen er for fodslæbende i denne forbindelse. Argumentationen kan eksempelvis synes noget skæv i en sag som *Omega* (C-36/02, 14.10.2004, I-9609), der vedrørte spørgsmålet, om tysk politi må forbyde arrangement af spil, hvor spillerne "dræber" andre mennesker med infrarøde stråler og lign.). Med EU-rettens fremhæven af de økonomiske elementer bliver andre hensyns betydning uvægerligt minimeret, også selv om f.eks. menneskeretlige grundprincipper til tider påberåbes, og selv om de optages i traktaten. Lad mig bruge to norske eksempler: Jeg tror, at det vil overraske de fleste – jurister som ikke jurister – at en udbredelse af pornografi, som klart stred mod den norske straffelov, var straffri på grund af EØS (RG 2003.1268); og at der er grund til at overveje, om norske prostitutionskunder af samme grund er straffri (Mathisen s. 249). Det er således ikke rigtigt, når det siges, at EU ikke har krævet afkriminaliseringer (Fuchs 2006 s. 112).

Der er en markant forskel på *E u r o p a r å d e t s* og *E U ' s* respekt for nationale forskelle m.m. Det kan have sammenhæng med, at Europarådet blev skabt for at beskytte borgerne mod overgreb; EU blev skabt for at fremme økonomisk samarbejde. Europarådet er skabt af jurister; EU er skabt af økonomer.

Når vi vender os til de *f o l k e r e t l i g e* normer, ser vi også her, at det er et andet værdisæt, der ligger bag det end bag strafferetten. Sagt ultrakort, vil folkeretten have *f r e d m e l l e m s t a t e r n e*, medens strafferetten vil have retfærdighed mellem menneskene. Traditionelt har udenrigspolitikken og dermed folkeretten været regeringernes og ikke parlamenternes domæne. Traktatret kan få legitimitet gennem parlamenternes ratifikationer, også selv om dette kan afspejle en meget lille grad af faktisk parlamentarisk indflydelse (Gröning 2008 s. 188 m.n. 37); det kan i denne forbindelse også bemærkes, at den er ringe ved godkendelse af EU-indgrebene (Danelius 2004 s. 30). De folkeretskyndige gør desuden mere og mere til sædvaneret og fjerner dermed ganske parlamenternes indflydelse på og legitimering af reglerne. Som forsvar for en globalisering af retten er der blevet peget på, at der derigennem bliver mulighed for at fremme demokrati, bekæmpe undertrykkelse, nød, miljøsvineri etc. (Smh. Bertilsson 2001). Jeg har dog meget svært ved at finde mange eksempler på, at *f o l k e r e t t e n* effektivt har fremmet demokratiet og bekæmpet undertrykkelsen. Den omtanke, vi påberåber os for

afghanske kvinders situation, kommer sjældent til udtryk over for saudiarabiske; palæstinenserne ville være glemte, hvis de ikke havde begået flykapringer, selv-mordsattentater m.m.; eksemplerne er legio. Når der gøres noget – f.eks. i FN-regi – er indpakningen nogle retsprincipper, men det er desværre yderst sjældent, at retsprincipperne er årsagen til handlingen.

Nutidens blandede systemer er således skizofrene, fordi deres overnationale dele helt eller delvis har et andet værdigrundlag end deres nationalretlige (i ordets snævrere forstand). Jeg siger ikke, at der ikke er fælles værdier under en eller anden form, men jeg er enig med David Garland: "The study of punishment would be better served by adopting the ... premise that cultural meaning is shaped in local usage rather than positing ... the existence of universal cultural codes that can only be specified in the vaguest of terms." (2009 s. 264).

De nye systemers manglende legitimitet

Kritikken af menneskerettighederne kommer ikke blot fra politikere, som ikke kan lide at blive stækket. Vi har i Danmark og andre lande i de senere år også hørt kritik af menneskerettighedssystemet fra en lang række toneangivende jurister, såvel fra praksis som fra universiteterne.

Et væsentligt kritikpunkt i denne forbindelse er netop, at EMD ikke blot fortolker konventionen, men at den skaber ny ret, som kun har et svagt udgangspunkt i konventionen, og gør dette i strid med alle de fortolkningsprincipper, som er naturlige, når reglers legitimitet skal udledes af folket (gennem de repræsenterende og repræsentative parlamenter). (Jeg forstår her og i det følgende legitimitetskravet som det, Linda Gröning kalder 'kravet om medborgerlig förankring'). Tænk eksempelvis på foreningsfrihedsafgørelsen (*Sørensen og Rasmussen*, 11.1.2006, der ganske vist ikke er strafferetlig), hvor EMD fuldstændig så bort fra, at signatarerne var enige om at holde dette spørgsmål uden for EMRK. Jeg understreger, at jeg ikke diskuterer spørgsmålet om EMDs lovlighed, men om EMDs legitimitet til at skabe ny ret. Jeg diskuterer heller ikke, om den EMD-skabte retstilstand er bedre end den nationalt skabte; det er i denne forbindelse ganske irrelevant.

Forrige år skrev justitsministeriets departementschef, at det til tider kan være umuligt at forudsige med rimelig sikkerhed, hvad EMD og EF-Domstolen vil sige om et konkret spørgsmål (Michael Lunn 2007 s. 319). Det ligger uden for min forestillingsverden, at departementschefen skulle kunne skrive det samme om de danske domstole. Heraf fremgår også tydeligt, at disse to overnationale domstole ikke blot "finder" retten, men også "finder på" retten, som Gorm Toftegaard Nielsen engang udtrykte det (2005). Det vil sige, at de retstatslige krav om legitimitet og om *lex certa* negligeres.

Så længe menneskerettighedernes rolle var at beskytte den svage mod statsmagten, gav dette ikke synderlige problemer for strafferetten. I strafferetten har vi altid haft det synspunkt, at tvivlen skal komme borgeren til gode – også selv om vi ikke helt lever op til det.

Men EMD begrænser sig ikke længere til dette. Nu stiller den også krav om, at der skal gennemføres kriminaliseringer. D.v.s., at en domstol uden legitimitet (men selvsagt med legalitet) stiller krav til de legitime parlamenter inden for deres kerneområde, udformningen af straffelovene. Og på den anden side forkaster EMD lovgivning gennemført på legitim måde (f.eks. på ytringsfrihedsområdet). I det omfang disse resultater med almindelig sikkerhed kunne udledes af konventionen på tidspunktet for ratifikationen, ville det opfylde de legitimitetskrav, som jeg behandler her. Men min og andres påstand er, at den dynamiske tolkningsmodel, som anvendes af EMD (og EF-Domstolen) er fundamentalt antiparlamentarisk og dermed i eklatant strid med retstatsprincipperne.

Ganske tilsvarende problemer rejser sig af det *e u - r e t l i g e* system. I denne forbindelse nøjes jeg med at gentage, at det er åbenbart for enhver, at EF-Domstolen og Kommissionen – der jo begge er uden folkelig legitimitet – i tidens løb atter og atter har tiltaget sig en række beføjelser – også på det strafferetlige område – som intet parlament havde forestillet sig, at de skulle have. Tænk blot på, at 11 af de 15 medlemslande støttede Rådet, da Kommissionen fik EF-Domstolen til at opfylde Kommissionens ønske om at regulere strafferetten (*Kommissionen v. Rådet*, C-176/03, 13.9.2005, EFT 2005 C 315 s. 2). Altså igen alvorlige legitimitetsproblemer. Der er for mig ingen tvivl om, at EU-organernes indflydelse på kriminaliseringsområder og straffeniveauer har skabt stor ravage i de nationale strafferetlige systemer. (Mindre fordømmende Elholm 2009).

Et hovedargument for Lissabontraktaten er netop, at EU skal få ”der Legitimationsniveau einer staatlich verfassten Demokratie” (BVerfG 30.6.2009). Jeg vender nedenfor tilbage til, om dette er tilfældet. Her skal alene bemærkes, at magthaverne klart har vist deres frygt for befolkningernes ønsker og vilje; tænk f.eks. på den angst for folkets mening, der var hos politikerne i Frankrig, Nederlandene og Danmark, da man behandlede ratifikationen. Ambos og Rackow beskriver ramrende processen med, at tilhængerne søger ”sich à la Münchhausen am eigenen Zopf aus dem Sumpf demokratischer Unterlegitimation zu ziehen” (2009 s. 399). Det er dybt foruroligende for en retstatstilhænger, når en fremtrædende jurist kan sige: ”My personal trust in the Justices of the Court is much higher than in the politicians.”, hvorfor han forventer, at EF-Domstolen fortsat vil presse harmoniseringer igennem, som de folkevalgte politikere ikke er villige til at tilslutte sig. (Perron 2005 s. 21). Som Heike Jung udtrykker det: ”The dynamics of European Courts may well destabilize national legal and political systems.” (2005 s. 153).

Straffenormernes forhold til nationalstatens kultur

Rudolf Jhering skrev engang: "Auf dem ganzen Gebiete des Rechts gibt es keinen Begriff, der an culturhistorischer Bedeutung sich nur von ferne mit dem der *S t r a f e* messen könnte, kein anderer ist so wie er das getreue Spiegelbild der zeitlichen Denk- und Empfindungsweise des Volks, der Höhenmesser seiner Gesittung, kein anderer macht so wie er alle Phasen der sittlichen Entwicklung des Volks mit durch, weich und biegsam wie das Wachs, in dem jeder Eindruck sich ausprägt." (1867 s. 2). Jhering beskriver de udviklinger og ændringer, som naturligvis altid har foregået. Men samtidig er der, som romantikerne så, en uforanderlighed eller i hvert fald en træghed i retssynet, "[d]enne Livsholdning, hvis gennemgaaende eller evige Træk er faa eller enkle som Spejlet i storfibret Træ [med] ... en Oprindelse, der forsvinder i Fortidsmørket" (Martin A. Hansen 1950 s. 98 f.). Med den udvikling, som blev skitseret ovenfor, oplever vi i disse år, hvordan de retstatslige principper og de nationale kulturværdier gives anden rang i forhold til (påståede) økonomiske og politiske hensigtsmæssigheder. Der foregår således noget, der kan ligne et paradigmaskift i strafferetten. Medens den klassiske strafferet hvilede på alskens kulturelle værdier, er nutidens eu-ret – og dermed også en kraftigt voksende del af den gældende nationale ret – primært udtryk for erhvervsøkonomiske interesser; og en stor del af den i øvrigt gennemførte ret er udtryk for rene politiske mål iblandet en ikke ubetydelig del af – hvad en dansk politiker engang i en selvkaraktistik kaldte – neanderthalværdier. Det er altså nu ganske andre værdier end for blot få år siden, som Jherings voks præges af.

Det er på nogle måder besynderligt. I nyere strafferet og straffeprocesret inddrages offeret på mangfoldige måder. Men offeret kan kun få betydning, hvis det inddrages på det nære niveau og med respekt for dets værdier. Også af den grund burde udviklingen vendes.

Man accepterer ganske vist, at Irland ikke vil have aborter, og at Sverige vil snuse, men det gøres ikke ud fra en vurdering af, at sådanne spørgsmål bør overlades til de enkelte nationer at besvare, fordi sådanne svar er kulturbundne. Det gøres i en principløs politisk handel for at få traktaten gennemført.

Eller med endnu et citat fra den tyske Bundesverfassungsgericht: "Das Strafrecht in seinem Kernbestand dient nicht als rechtstechnisches Instrument zur Effektuierung einer internationalen Zusammenarbeit, sondern steht für die besonders sensible demokratische Entscheidung über das rechtsethische Minimum." Jeg ville dog nok finde det mere rammende, hvis der havde stået "burde ikke tjene" i stedet for "dient nicht".

I denne forbindelse hævdes det til tider, at det netop er strafferettens opgave at skabe en fælles retsopfattelse, en samfundsmoral bestående af fælles værdier. Det synes imidlertid at være en afgørende forudsætning for ska-

belsen af fælles værdier, at regelen og regelanvendelsen opfattes som retfærdige af borgerne. Og jeg ser ikke meget, der tyder på, at EU's regelværk opfattes sådant. Spørg gerne danske fiskere og bønder om deres mening om EU's reguleringer, men vent ikke, at de vil berømme dem. Der er snarere grund til at tro, at den lave accept fører til en faldende generel respekt for lovgivningen og dermed til flere lovbrud. Man kan som eksempel fra et andet område nævne, at da den svenske promillegrænse blev sat ned til 0,20, faldt borgernes fordømmelse af spritkørsel (Åberg 1992).

Andre hævder, at værdierne allerede er ens. Det var som bekendt det finske abracadabra i Tammerfors i 1999, at eftersom der allerede var tale om "fælles værdier", så bør "princippet om gensidig anerkendelse ... være hovedhjørnestenen i det retlige samarbejde", og derfor er der ingen betænkeligheder ved at overlevere egne statsborgere til andre medlemslande etc. Senere brugtes en lignende argumentation, da man indgik aftale med USA. Dermed åbnedes der blandt andet for muligheden for europæiske arrestordre, selv om der ikke er dobbelt strafbarhed. Det mest interessante i denne forbindelse er egentlig ikke, at denne tillid selvfølgelig ikke findes; der er minsandten ingen borger (eller politiker), som trygt lader sig overlevere til det italienske retsvæsen eller til et lettisk varetægtsfængsel. Det interessante er, at der i de gennemførte regler ligger en klar afstandtagen fra retstatens princip om *in dubio pro libertate* – iøvrigt meget passende en romerretlig bevisbyrderregel, som anvendtes, når man skulle afgøre, om en person var slave. Kernen i opgivelsen af kravet om *dobbelt strafbarhed* er jo ganske åbenbart, at de mildere stater forventes at have fuld tillid til de barskere stater og overlevere borgere til retsforfølgning under de strengere regler, hvorved de barskere stater blæser på de overleverende, mildere staters opfattelse af strafværdighed.

Hvor og hvad fører denne udvikling til?

Hvis man accepterer min påstand om, at de nationale strafferetlige blandingsssystemer har mistet deres nationale kulturelle rødder, i voksende grad bliver præget af illegitime retselementer og præges af tvivlsomme værdier, bliver spørgsmålet, hvad det betyder for

- retssystemet og dets funktion,
- staten og dens funktion, og
- borgerne og deres liv.

Nogle af disse konsekvenser er knyttet til, at de nuværende systemer er blandingsystemer. Andre vil ikke blot komme i blandingsperioden, men vil også optræde, selv om enhver form for national strafferet afskaffedes til fordel for en unionsstrafferet.

Udviklingens betydning for retssystemet og dets funktion

En del af det strafferetlige system fungerer som et pragmatisk redskab for samfundsadministrationen. Det er *s o c i a l e n g i n e e r i n g*. Strafferetten er den olie, som får samfundsmaskinen til at fungere glat eller i hvert fald med mindre friktion. Reglernes retfærdiggørelse afhænger – så længe de respekterer de fundamentale retstatslige principper – i høj grad af deres praktiske hensigtsmæssighed.

Andre dele af systemet er tæt forbundne med *f u n d a m e n t a l e e t i s k e p r i n c i p p e r*, med vore vurderinger af, hvad der er 'godt' og 'ondt'. Sådanne opfattelser er en central del af befolkningens almindelige, naturgroede retsbevidsthed. I denne forbindelse har den *h i s t o r i s k e s k o l e* overbevisende hævdet, at systemet ikke kan være legitimt, hvis det ikke respekterer dette grundlag. Det var *M o n t e s q u i e u s* fortjeneste at påpege, at ens love ikke kan forsvares og fungere i lande med forskellige værdier, ja, at det sågar er sjældent, at de lader sig overføre, uden at det medfører åbenbare uhensigtsmæssigheder og skader.

Selv lande som *S v e r i g e* og *D a n m a r k*, der ude i verden opfattes som meget ens, har meget forskellige retskulturer, som i nogen grad er baseret på forskelle, som kan føres tilbage til 1700-tallet (Tim Knudsen 1993). Der er bl.a. forskellige opfattelser i de to lande af, hvilke områder staten ikke må beskæftige sig med, og de er langt flere i Danmark end i Sverige. Som eksempel på internordiske modsætninger kan nævnes den store forskel, der er på, hvilke tvangsmidler man accepterer over for afvigere, f.eks. hiv-smittede og narkomaner. Samtidig er det dog klart, at svenske regler langt lettere lader sig indpasse i det danske system end franske for slet ikke at tale om *common-law-ske*.

Udviklingens betydning for staten og dens funktion

Johs. Andenæs konstaterede engang, at der er mindre respekt for loven i USA end i Europa. Han førte dette tilbage til, at amerikanerne ikke ser *l o v g i v n i n g e n* som et udtryk for *f æ l l e s s k a b e t s v i l j e*, men som resultatet af en *m a g t k a m p* mellem forskellige grupper i samfundet. (1972 s. 48). Andenæs fortsatte, at hvis respekten for lovgivningsprocessen og dermed for loven mangler, vil lovgivningsmagten – i denne henseende – kunne sidestilles med en fjendtlig besættelsesmagt, som kan sprede frygt, men ikke andet. Det gør lovgivningen mindre effektiv, men det er ikke det hele. Der opstår en *durkheimsk a n o m i*, som kan true samfundet som helhed. Udviklingen fra nationalstatslig til unionsbestemt lovgivning må således nærmest karakteriseres som kriminogen. Den vil føre til mindre respekt for lovgivningen og for myndighederne og dermed være en lavere tærskel for potentielle lovbrydere.

Hvis man skal forhindre eller reducere disse skader, er det vigtigt, at der er en demokratisk *l e g i t i m i t e t* bag reglerne. Denne har indtil nu været meget

begrænset inden for EU, og selv med den kommende forfatning vil den blive klart mindre end i medlemsstaterne. Realiteten er, at man kun ville kunne skabe en stor grad af legitimitet, hvis man i fremtiden udnyttede subsidiaritetsprincippet langt mere, end der er grund til at tro, at man vil. Og det bliver næppe bedre af, at subsidiaritetsprincippet nu bliver endnu mindre materielt konkretiseret, end det har været hidtil (Calliess 2009). Ens skepsis øges også, når det gøres gældende som et væsentligt hensyn, at europafjendtlige partier i medlemsstaterne ikke bør få mulighed for at svække befolkningernes tillid til EU ved at påberåbe sig, at en EU-lovgivning strider mod subsidiaritetsprincippet (Uerpmann-Witzack & Edenharter 2009 s. 327).

Udviklingens betydning for borgerne og deres liv

Demokratisk legitimitet er kun som udgangspunkt et spørgsmål om at tælle stemmer i parlamentet. Et "virkeligt demokrati" opstår først, når der i handling udvises respekt for *m i n d r e t a l l e n e s* opfattelser og *k u l t u r e r*. (Hvad Linda Gröning kalder 'kravet om rättighetsskydd'). Det blev understreget fra alle sider, da de østeuropæiske lydstaten skulle blive centraleuropæiske medlemsstater i Europarådet og EU. Overført til vort område betyder det, at regionale forskelle i holdninger og værdier bør finde udtryk i *r e g i o n a l e s t r a f f e l o v g i v n i n g e r*. Retten til selvbestemmelse er anerkendt for gamle kolonier; den er mindst lige så velbegrunderet i forholdet mellem medlemsstaten og den centrale magt. Vi skal med andre ord respektere *p l u r a l i s m e n*.

Hvis man tager *International Covenant on Civil and Political Rights* (1966), finder man:

Article 27. In those States in which ethnic, religious or linguistic minorities exist, persons belonging to such minorities shall not be denied the right, in community with the other members of their group, to enjoy their own culture, to profess and practise their own religion, or to use their own language.

The Vienna Declaration and Programme of Action (1993) udtrykker noget lignende:

19. ... The persons belonging to minorities have the right to enjoy their own culture, to profess and practise their own religion and to use their own language in private and in public, freely and without interference or any form of discrimination.

Det er selvsagt ikke alle kulturelt betingede foreteelser, som vi skal respektere; f.eks. ikke omskæringer og dødsstraffe. Men ellers ser vi kulturbeskyttende regler på mangfoldige områder: Frankrig forbød engelske butiksnævne for at beskytte det franske sprog. EU beskytter europæiske film mod amerikanske. Vi beskytter

religionerne. Der er på mange områder en generel tendens til at beskytte retten til at være anderledes end magthaverne – jeg forbigår her de mange eksempler på det modsatte. Man beskytter ikke blot oprindelige folk, men også kvinder, børn, gamle, homoseksuelle, handicappede o.s.v. mod diskrimination. Hvorfor er retskulturen så ligeegyldig, at vi ikke beskytter den?

Retstaten skal være indrettet, så borgerne let kan finde ud af, hvordan lovgivningen er. Dette gælder både, når borgerne er i hjemlandet, og når de rejser eller foretager grænseoverskridende transaktioner. Hvis de ikke kender eller i det mindste let kan komme til at kende lovreglerne, bliver det vanskeligere at rejse, handle og studere i udlandet. Det er selvsagt en lettelse for borgerne, at reglerne er ens. Det er også arbejdsbesparende for administratorene og de juridiske embedsmænd. Dette er velkendte og gamle sandheder. Men det er også velkendt og gammelt, at disse hensyn meget let overbetones. Se von Savigny: “Zweytens klagt man über die grosse Verschiedenheit der Landesrechte ... Dass durch diese Verschiedenheit die Rechtspflege selbst leide und der Verkehr erschwert werde, hat man häufig gesagt, aber keine Erfahrung spricht dafür, und der wahre Grund ist wohl meist ein anderer. Er besteht in der unbeschreiblichen Gewalt, welche die blosse Idee der Gleichförmigkeit nach allen Richtungen nun schon so lange in Europa ausübt: eine Gewalt, gegen deren Missbrauch schon Montesquieu warnt.” (1840 s. 41).

Det er blevet sagt, “[a]tt ett straffrättssystem [som] inte förmår straffa lika brott med samma straff är ... oacceptabelt” (Gröning 2008 s. 267); men er ensartede handlinger, som begås i forskellige kontekster, “lika brott”? Er f.eks. de store forskelle, der er inden for det danske rige på straffelovgivningerne på Grønland og Færøerne, som betyder, at sanktionerne bliver meget forskellige for lignende handlinger, uacceptable? Jeg kan fuldt ud tilslutte mig, at enhver unødvendig brug af straf er uetisk (jfr. f.eks. Nuotio 2008 s. 497). Men her er der tale om et helt andet argument. Skal to bedragerier over for EU’s landbrugsstøtte have samme straf, når det ene begås af en fattig græsk bonde og det andet af en rig dansk gårdejer? Er 2 års fængsel samme straf, hvis de afsones i et rumænsk fængsel eller i et finsk. Er 2 års fængsel samme straf, hvis de øvrige forbrydelser, som inden for det pågældende system medfører 2 års fængsel, er meget forskellige i strafværdighed? For mig savner det enhver fornuftig mening at hævde, at borgerne ikke har fri bevægelsesfrihed, hvis straffene for vold er forskellige inden for Unionen. (Guild, her efter Gröning 2008 s. 267). I dag straffes vold langt strengere i Danmark end i alle nabolandene (målt ud fra procentdel betingede domme). Føles det som en indskrænkning i nogens bevægelsesfrihed, at Norge, Sverige og Tyskland er meget mildere?

På mangfoldige “teknisk” prægede områder kan der med fordel gennemføres standardisering af i hvert fald en del gerningsindhold. (Se om begrænsningerne

umiddelbart nedenfor). Derimod er det så godt som altid ligegyldigt for reglernes effektivitet, om reglerne om tilregnelser, medvirken, forsøg og strafudmåling er forskellige. Der er derfor god grund til at undlade at røre ved dem. Det svarer da også endnu til retstilstanden i dele af unionsretten.

Samtidig bør det understreges, at det er en myte, at de lande, der har milde strafferetlige systemer, vil blive hjemmøgt af kriminelle, som søger mod "smørhullet". For det første er meget få kriminelle syndeligt mobile. Og retsforfølgningen af mobile rumænske lommetyve, polske indbrudstyve og engelske fodboldbøller vil ikke blive mærkbart mere effektiv efter en harmonisering. For det andet er det afgørende for en mobil kriminel ikke, om straffen bliver fire eller seks år, men hvilke muligheder der er for profit, og hvad risikoen for at blive fanget er. Desværre tror økonomer – herunder retsøkonomer – på en direkte sammenhæng mellem straffens størrelse og kriminalitetsniveauet på trods af, at alt, hvad ordentlige kriminologiske undersøgelser og sund fornuft kan fortælle dem, peger i stik modsatte retning. Den misforståelse er formentlig også en del af baggrunden for EU-rettens stadige fremhævelse af kravet om, at sanktionerne skal være afskrækkende. Det underliggende budskab er, at man opfatter borgerne som "sources of trouble" og ikke som "responsible people" (Nuotio 2008 s. 499).

Argumentet kan også vendes om, således at de strenge lande udsættes for "angreb" fra de mindre strenge. Tyskland har som reaktion udøvet et kraftigt pres på Nederlandene for at få dem til at ændre reglerne om svangerskabsafbrydelse og hash og mod Danmark for at gennemføre en kriminalisering af *Auschwitz-Lügen*. Walter Perron (2005 s. 17) brugte hasheksmplet og de "irritations and tensions", dette skabte mellem Tyskland og Nederlandene, som argument for en harmonisering; det kræver næppe megen fantasi at forestille sig, hvilket land der i en sådan situation vil ventes at ændre sin nationale lovgivning. (Jfr. ovenfor om *in dubio pro libertate*).

En fælles straffelov?

En klassisk sondring er mellem *mala in se* og *mala prohibita*. De første er "i sig selv" onde handlinger, som altid vil være strafbare, f.eks. drab, brandstiftelse og tyveri. De andre er forbudt af praktiske grunde i bestemte perioder og på bestemte steder, f.eks. ved skattestrafbestemmelserne.

Det ville måske derfor synes en nærliggende tanke at lade *mala in se* indgå i en fælles lovbog givet i Bryssel eller Strassbourg, medens medlemsstaterne tog sig af *mala prohibita*. En sådan arbejdsdeling ville simpelthen vende det nuværende system på hovedet. Det er dog kun en praktisk betænkelighed. Der er imidlertid også en afgørende substantiel indvending. Selv om *mala in se* tilsyneladende er fælles gods, omfatter netop denne gruppe lovbrud områder mineret med særde-

les vanskelige spørgsmål. Alle straffer drab, men der er meget store forskelle på behandlingen af svangerskabsafbrydelse, af drab på indbrudstyre og ægtefælle-mishandlere, af medlidenhedsdrab, af dødshjælp o.s.v. Hvordan skulle det være muligt at få Nederlandene og Tyskland til at se ens på narkotikabrug og -handel? Nogle lande har lovlige bordeller; andre kriminaliserer den prostituerede; og atter andre kunden. Incest mellem voksne er en grov forbrydelse i Danmark, men er helt lovlig i andre EU-lande. I nogle lande er *Auschwitz-Lügen* grove forbrydelser, medens de forhåbentlig aldrig vil blive kriminaliseret i Danmark. I Middelhavslandene har folk fortsat en 'ære', som er meget beskyttelsesværdig; i Danmark bliver den krænkede ofte til grin, når han/hun anlægger en injuriersag. O.s.v. I mange lande vil man se de nævnte eksempler som *mala in se*, medens de i andre højst er *mala prohibita* eller sågar er uproblematisk livsudfoldelser. Sådanne grænsedragninger er formentlig de vanskeligste og de mest kulturbundne opgaver, der findes i kriminalpolitikken.

Lignende indvendinger findes med hensyn til en fælles almindelig del. En svensk højesteretsdommer sagde engang i en diskussion, at han havde svært ved at se sammenhængen mellem *dolus eventualis*-begrebet og den nationale kultur. Jeg er overbevist om, at den findes.

En fælles straffelov kan derfor først retfærdiggøres, når værdierne er blevet ens – ikke af praktiske grunde og ikke for at skabe fælles værdier. Den nuværende udvikling er derfor meget betænkelig. Hvis man ikke venter, vil man – som englænderne siger – *drive a horse and a cart* gennem medlemsstaternes retskulturer. Med et citat fra Heike Jung (2005 s. 157): "EU should refrain from considering or at least giving the impression of considering criminal justice matters as a technicality, and should instead invest more energy in developing perspectives which bring Human Rights in criminal justice to the forefront."

Epilog

"Manch ein Beobachter mag einen mitleidigen Vergleich mit Sisyphos, Cato oder Don Quijote angestellt haben, wenn er die von einer kleinen Gruppe altliberaler Strafrechtler mit mir als Sprecher ... [denne] Forderung ... [læste], jedenfalls auf dem Gebiet der Strafrechtspflege die Gesetzgebung an eine vollständige demokratische Legitimation und die Respektierung der im 19. Jahrhundert erkämpften Prinzipien des materiellen Rechtsstaats zu binden." (Schünemann 2009 s. 393).

Nogle litteraturhenvisninger

Katja Franko Aas: *Globalization & Crime*, London 2007.

Kai Ambos & Peter Rackow: Erste Überlegungen zu den Konsequenzen des Lissabon-Urteils des Bundesverfassungsgerichts für das Europäische Strafrecht,

Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik, 2009, s. 397 ff.

Johs. Andenæs: Strafferett og moraldanning, Henrik Hessler (Red.): *Festskrift till Per Olof Ekelöf*, Stockholm 1972, s. 38 ff.

Kristian Andenæs: Om maktens rettsliggjøring og rettsliggjøringens maktpotensial, *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, 2006, s. 587 ff.

Margareta Bertilsson: Professions on the Road to Global Power: The Case of the Legal Profession, Mikael Carleheden & Michael Hviid Jacobsen (Eds): *The Transformation of Modernity*, Aspects of the past, present and future of an era, Ashgate 2001, s. 241 ff.

Christian Calliess: Die neuen Mitwirkungsrechte im Vertrag von Lissabon, [referat ved Ralf Stettner & Nico Bettelmann], *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht*, 2009, s. 238.

Hans Danelius: En lagrådsledamots tankar om lagstiftningen, *Svensk Juristtidning*, 2004, s. 25 ff.

Thomas Elholm: Does EU Criminal Cooperation Necessarily Mean Increased Repression? *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2009, s. 191 ff.

Helmut Fuchs: Zuständigkeitsordnung und materielles Strafrecht, Bernd Schünemann (Hrsg./Ed.): *Ein Gesamtkonzept für die europäische Strafrechtspflege / A Programme for European Criminal Justice*, Köln 2006, s. 112 ff.

David Garland: A culturalist theory of punishment? *Punishment & Society*, vol. 11, 2009, s. 259 ff.

Vagn Greve: Får eller ulve, *Tidsskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland*, 2004, s. 294 ff.

- - - : Retsdisciplinernes sammenstød, Om juraens værdigrundlag, *Juristen* 2008 s. 109 ff.

Linda Gröning: *EU, staten och rätten att straffa*, Problem och principer för EU:s straffrättsliga lagstiftning, Stockholm 2008.

Martin A. Hansen: *Leviathan*, København 1950.

Martin Heger: Perspektiven des Europäischen Strafrechts nach dem Vertrag von Lissabon, *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik*, 2009, s. 406 ff.

Tilman Hoppe: Die Europäisierung der Gesetzgebung: Der 80-Prozent-Mythos lebt, *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht*, 2009, s. 168 ff.

Günther Jakobs: Kriminalisierung im Vorfeld einer Rechtsgutsverletzung, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 1985, s. 751 ff.

- - - : Das Selbstverständnis der Strafrechtswissenschaft vor der Herausforderungen der Gegenwart, Albin Eser, Winfried Hassemer & Björn Burkhardt: *Die Deutsche Strafrechtswissenschaft vor der Jahrtausendwende*, Rückbesinnung und Ausblick, München 2000, s. 47 ff.

- Rudolf Jhering: *Das Schuldmoment im römischen Privatrecht*, Giessen 1867.
- Heike Jung: Maintaining Human Rights in the Process of Harmonizing European Criminal Law, Erling Johannes Husabø & Asbjørn Strandbakken (Eds): *Harmonization of Criminal Law in Europe*, Antwerpen 2005, s. 147 ff.
- - - : *Richterbilder*, Ein interkultureller Vergleich, Baden-Baden 2006.
- Tim Knudsen: *Den danske stat i Europa*, København 1993.
- Britta Kyvsgaard (Red.): *Hvad virker - hvad virker ikke? Kundskabsbaseret kriminalpolitik og praksis*, København 2006.
- Michael Lunn: Justitsministeriets rolle i lovgivningsprocessen, Sten Bønsing et al. (Red.): *Festskrift til Claus Haagen Jensen*, København 2007, s. 311 ff.
- Gjermund Mathisen: Strafferetten og EØS: Ingen grunn til frifinnelse? *Jussens venner*, vol. 44, s. 238 ff.
- Kimmo Nuotio: On the Significance of Criminal Justice for a Europe ' United in Diversity', Kimmo Nuotio (Ed.): *Europe in Search of 'Meaning and Purpose'*, Helsinki 2004, s. 171 ff.
- - - : The Ethics of Criminal Justice, Thomas Elholm et al. (Red.): *Ikke kun straf ...*, *Festskrift til Vagn Greve*, København 2008, s. 491 ff.
- Walter Perron: Perspectives of the Harmonization of Criminal Law and Criminal Procedure in the European Union, Erling Johannes Husabø & Asbjørn Strandbakken (Eds): *Harmonization of Criminal Law in Europe*, Antwerpen 2005, s. 5 ff.
- Alf Ross: *Om ret og retfærdighed*, En indførelse i den analytiske retsfilosofi, København 1953.
- Friedrich Karl von Savigny: *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Dritte Auflage, Heidelberg 1840.
- Bernd Schünemann: Spät kommt ihr, doch ihr kommt: Glosse eines Strafrechtlers zur Lissabon-Entscheidung des BVerfG, *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik*, 2009, s. 393 ff.
- Esaias Tegnér: *Jag stod på stranden*, Vid svenska akademiens minneshögtid 1836.
- Gorm Toftegaard Nielsen: Konventioner. Menneskerettigheder. Fra jødeforfølgelse til parkeringsafgifter, *Weekendavisen* 20.5.2005.
- Per Ole Tråskman: Vad gör vi med den europeiska kriminalpolitiken? *Svensk Juristtidning*, 2005, s. 859 ff.
- Robert Uerpmann-Witzack & Andrea Edenharter: Subsidiaritätsklage als parlamentarischer Minderheitsrecht? *Europarecht*, 2009, s. 313 ff.
- Lars Åberg: Ikke lenger så negativt å bryte promillegrensen! *Samferdsel*, 1992:1, s. 28 ff.

Adresse:

CKK / CBS

Solbjergvej 3, I

DK-2000 Frederiksberg